

بررسی رویکرد صوفیانه نگاره‌های جلوس شاهانه دربار سلطان حسین بایقرا

فهیمة سراوانی*

۱. مربی و عضو هیئت علمی گروه مرمت آثار تاریخی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه زابل، زابل، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۱۶
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۵/۱۶
صفحه ۶۳-۴۶

چکیده

بیان مسئله: در میان پادشاهان تیموری، سلطان حسین بایقرا (۸۷۳-۹۱۱ ق) یکی از واپسین حکمرانان این سلسله، در طول ۳۸ سال حکومتش، با ایجاد آرامش نسبی سبب شکوفایی هنر و علوم گردید و با حمایت‌های وزیر فرزانه‌اش؛ امیرعلی شیرنوازی باعث رونق شاخه‌های مختلف هنری شد. مسئله مورد توجه در این مقاله گرایش‌های عرفانی بر نگارگری در زمان حاکمیت وی می‌باشد.

هدف مقاله: هدف از این مطالعه چگونگی ظهور گرایش‌های عرفانی و شناسایی علل تأثیرپذیری آن در هنر نگارگری خصوصاً صحنه‌های جلوس شاهانه می‌باشد. **سؤال مقاله:** در این مقاله سعی می‌شود به این سؤالات پاسخ داده شود: ارتباط و نوع نگاه مذهبی شاه چه تأثیری از لحاظ موضوعی بر نگاره‌های آن عصر گذاشته؟ و آیا سیاست‌های مذهبی، بر شمایل شاه در صحنه‌های جلوس شاهانه تأثیرگذار بوده است؟

روش تحقیق: پژوهش حاضر باتکیه بر روش توصیفی-تحلیلی به صورت کیفی و با بهره‌گیری از مستندات تاریخی و نگاره‌هایی که در آن شخص سلطان حسین بایقرا حضور یافته، سعی در نشان دادن تأثیر عرفان اسلامی بر نگاره‌های جلوس شاهانه دارد.

نتیجه‌گیری: سلطان حسین بایقرا به دلیل علاقه شخصی و هم به جهت سیاست‌های دربار، به عارفان و هنرمندان بالاخص نگارگران آزادی بیشتری بخشید. حضور و نقش عرفایی چون جامی در دربارش و تشکیل حلقه‌های فراوان با حضور عالمان و هنرمندان سبب ایجاد نگرش و تمایلاتی تازه در موضوعات انتخابی جهت مصورسازی کتاب گردید. بخشی از این تحولات را می‌توان در شمایل ظاهری شاه چه در پوشش چه در نوع جلوس، مشاهده کرد. حضور درویش‌مآبانه سلطان در صحنه‌های جلوس شاهانه از ویژگی بارز این نگاره‌هاست.

واژگان کلیدی: عرفان اسلامی، درویش، صوفی، نگارگری، مکتب هرات، جلوس شاهانه، سلطان حسین بایقرا.

A Study of the Sufi Approach to the Paintings of the Royal Session of Sultan Hussein Bayqara

Fahimeh Saravani*¹

1. Instructor And Faculty Member of Restoration of Historical Monuments Department, Faculty of Art and Architecture, University of Zabol, Zabol, Iran

Received: 6/4/2021
Accepted: 28/7/2021
Page 47-63

Abstract

Sultan Hussein Bāyqarā (1505-1468) was the last ruler of the Timurid dynasty. During the reign of 38 years, with the creation of relative calm, he caused the flourishing of arts and sciences. This was possible with the support of his wise minister, Amir Alishir Nava' that stimulated the various branches of art. Sultan Hussein Bāyqarā because of personal interest as well as the policies of his court gave more freedom to mystics and artists, especially painters. The presence of the mystics such as Jami in his court and the formation of many circles with attending of scholars and artists created new attitudes and interest in selected topics for illustrating the books. Part of this transformation can see in the appearance of king in both costumes and the style of royal coronation. Dervish-like presence of sultan at the scene of coronation is a main feature of these paintings. The present research base on a descriptive-analytical method and with using historical documentation study the paintings in which the person of Sultan Hussein Bāyqarā is present and try to show the influence of Islamic mysticism on the royal coronation paintings.

The purpose of this study is to find out how mystical issues arose and to identify this effect in the art of Persian painting, especially the scenes of royal sitting. Have mystical schools been able to influence art such as Persian painting? How did mystical themes appear in the Persian paintings? The present study, based on a descriptive-analytical method in a qualitative manner and using historical documents and drawings in which Sultan Hussein Bayqara is present, tries to show the effect of Islamic mysticism on the drawings of the royal throne. Earlier, in the field of the relationship between the Timurid kings and mystics and the presence of mystical figures in the court of Sultan Hussein Bayqara, in numerous books and articles, speeches and quotations have been included and the religious policies and attitudes of Sultan Hussein Bayqara have been addressed. These historical documents are summarized by Hamideh Shahidi in an article entitled; The religious policy of Sultan Hussein Bayqara is included. Historians were also among those who rose to prominence during the reign of Sultan Hussein Bayqara. In the books left by him, there are references to the religious tendencies of the Shah. According to him, the ruling religion in Iran and the Shah himself was Sunni Hanafi Islam, but the religious interactions and actions of Sultan Hussein showed a tendency and attention to Shiism, as some consider him a Shiite.

But the question is, what effect did the connection and the type of religious view of the Shah have on the themes of that era? And have religious policies influenced the image of the king in the scenes of royal enthronement? Sultan Hussein Bayqara gave more freedom to mystics and artists, especially painters, due to his personal interest and also due to the court policies. The presence and role of mystics such as Jami in his court and the formation of many circles with the presence of scholars and artists caused new attitudes and tendencies in selected subjects to illustrate the book. Some of these developments can be seen in the appearance of the king, both in the cover and in the type of sitting. The presence of the Sultan's dervish in the scenes of the royal sitting is a prominent feature of these paintings

Keywords: Islamic mysticism, Dervish, Sufi, Persian painting, school of Herat, royal coronation, King Hussein Bāyqarā.

Resources

Arthur Emanuel Christensen (1983). *Iran Dar Zaman-e Sassanian*, Tehran, Book World
Amini Nejad, Ali (2015). *Introduction to the collection of Islamic mysticism*, Tehran: Imam Brend, Barbara (2005). *A Kingly Posture: Iconography of Sultan Husayn Bayqara*, The Iconography of Islamic Art: Studies in Honour of Robert Hillenbrand, University Press of Kansas
Khomeini Educational and Research Institute Publications
Azhand, Yaghoub (2008). *Herat School of Painting*. Tehran: Academy of Arts
Dadashi. Iraj (2000), *The relationship between Islamic art and metaphysics*, Portal of the Humanities Society, No:46
Dalrish, Bashari and Mustafa Lal Shater (2014). *"Timurid music based on historical drawings and narrations"*, Historical Sciences Research, No. 2
Dolatshah Samarkandi (1959). *Tazkereh Shoara*, Tehran, Kalaleh Khavar
. Forouzanfar, Badi 'al-Zaman (1982), *the source of*

spiritual hadiths, third edition, Tehran: Amirkabir Golombek. L. Lisa and Subtelny Maria (1992). *Timurid Art and Culture; Iran and Central Asia in the fifteenth Century*, Leiden, Brill
Heidari, Ali and Nasser Dolatshah (2012), *"Manifestations of Sufism, Fatwa and Shiite Religion in Ancient and Zurkhaneh Sports of Iran"*, Bi-Quarterly Journal of Research in Sports Management and Motor Behavior, No. 4
Iskandar beg (2016), *The Trkh-e lam-r-ye Abbs*, Tehran: Negah
Khwandmir, Ghiasuddin bin Hammamuddin (1983). *Habib al-Siyar. By the efforts of Mohammad Dabir Siyaghi*. Tehran: Khayyam
Rahimova and Polyakova (2002). *Iranian Painting and Literature, translated by Zohreh Feizi*, Tehran: Rozaneh
Sadati Zarini, Sepideh (2008). *"Study of the influence of Islamic mysticism in the formation of the painting art of the Timurid and Tabriz Safavid schools"*. Analytical Research Quarterly, No. 7
- Subtelny, Maria (2007). *Timurid in transitions: Turko-persian politics and acculturation In Medieval Iran*, Leiden, Brill
Profitable, Abu al-Ala (2001). *Art about Iran. Translated by Nahid Shemirani*. Tehran: Carang
Shahidi, Hamideh (2016). *"Religious Policy of Sultan Hussein Bayqara"*, Studies in the History of Islam, No. 29
Safavi, Salman (1992). *Practical mysticism of Muslims*. Tehran: Publisher Sahib
Matin, Peyman. (2007), *Iranian clothing*. Tehran, Cultural Research Office.
Mirjafari, Hussein (2006). *History of political, social, economic and cultural developments in Iran during the Timurid and Turkmen periods*. Tehran: Samat.
-M.E.subtelny (1984) *"Scenes of from the literary life of Timurid Herat"*: studia Islamica in Honore Georgii-chaelis Wickens, papers in medieval studies (Toronto, university of Toronto).
Zarrinkoob, Abdul Hussein (1998), *The Value of Sofia Heritage*, Tehran: Amirkabir.

مقدمه و بیان مسئله:

پیش از این در زمینه ارتباط پادشاهان تیموری با عرفا و حضور شخصیت‌های عرفانی در دربار سلطان حسین بایقرا، در کتاب‌ها و مقالات متعدد، سخنان و نقل قول‌هایی درج گردیده است و به سیاست‌ها و نگرش مذهبی سلطان حسین بایقرا پرداخته‌اند که بخشی از این مستندات تاریخی را به طور خلاصه، حمیده شهیدی در مقاله‌ای تحت عنوان: سیاست مذهبی سلطان حسین بایقرا، گنجانده است. تاریخ‌نویسان هم از جمله افرادی بودند که در زمان سلطان حسین بایقرا منزلت پیدا کردند. در کتب بجا مانده از ایشان اشاراتی به گرایش‌های مذهبی شاه شده است. دین حاکم در ایران و شخص شاه به گفته ایشان اسلام سنی حنفی بوده است اما تعاملات مذهبی و اقدامات سلطان حسین حاکی از تمایل و توجه به تشیع داشته، چنان‌که برخی وی را شیعه می‌دانند. پیش از ورود به این مبحث باید توجه داشت که عرفان اسلامی به لفظ صوفی و تصوف اختصاص یافته است بدان معنا که عرفان اسلامی را تصوف و شخص عارف را صوفی می‌نامند. ارائه تعریفی واضح و مبرهن در

نگارگری هنری است که بستر رشد آن در کتاب‌آرایی فراهم آمد. این هنر در ابتدا برای مصور نمودن کتب علمی و به‌مرور برای مصور ساختن سایر کتب مورد استفاده قرار گرفت. پس از استیلای مغولان رفته‌رفته نگارگری برای تصویرسازی کتاب‌های ادبی بکار گرفته شد. حمایت پادشاهان و درباریان از نگارگری باعث شد تا سلاطین آنان در انتخاب موضوع اهمیت پیدا کنند. نگارگری به‌عنوان درباری‌ترین هنر، بازتابی از وضعیت رفاهی، سیاسی و مذهبی هر عصر می‌باشد.

حکومت سلطان حسین بایقرا توانست با برقراری آرامشی نسبی به سبب حمایت‌های وزیرش امیرعلی شیرنوایی بستری مناسب را برای رشد علوم، فنون و صنایع مختلف فراهم سازد. در زمان سلطنت سلطان حسین بایقرا، نگارگران احترام ویژه‌ای یافتند و هرات به مرکز بزرگ علم و ادب و فرهنگ و پایگاه بلامنازع نهضت‌های هنری فرهنگی تبدیل شد و بهترین هنرمندان، سخنوران و حتی عارفان در این دوره به رشد و تعالی دست یافتند.

باب تصوف به دلیل تغییر و تحولات آن در ادوار مختلف امری دشوار است و تعاریف متعددی از واژه تصوف موجود است از جمله آنها تعریف (معروف کرخی، ۲۰۱۰: ۵۰ ق) است که می‌گوید: «تصوف، گرفتن و یافتن حقایق هستی و دل بریدن از دنیای مردم است». تصوف یا عرفان در نزد مسلمانان در واقع ترکیبی از فلسفه و مذهب می‌باشد که به‌زعم پیروانش راه وصول حق منحصر بدان است و متکی به سیر تفکر و مشاهداتی است که موجب وجد می‌شود و در نهایت به نحو اسرار آمیزی انسان را به خدا متصل می‌کند (فروزانفر، ۱۳۶۱: ۷۳).

سه دیدگاه در مورد ریشه لغوی صوفی وجود دارد از جمله اینکه صوفی ریشه کلمه سوف یا سوفیا به معنی دوستدار دانش و حکمت است. برخی نیز این عبارت را به قوم بنی صوفیه قبیله‌ای از عرب نسبت داده‌اند. افراد این قبیله در زمان جاهلیت خادم خانه خدا بوده و به عبادت و ریاضت شهرت داشتند. نظر سوم که از دیدگاه برخی محققان محتمل‌تر به نظر می‌رسد این است که؛ لفظ صوفی برگرفته از «صوف» به معنی پشم می‌باشد. چون اغلب صوفیان لباسی از پشم به تن می‌کردند به صوفی به معنی پشمینه‌پوش شهرت یافتند.

تعریف «عارف» به طور طبیعی تعریف عرفان نیز خواهد بود و این واژه همچون تصوف تعاریف بسیار دارد از جمله تعریفی از ملا عبدالرزاق کاشانی است: «عارف کسی است که خداوند، ذات، صفت، اسما و افعال خود را به وی نشان داده است بنابراین معرفت (و عرفان) حالی است که از پی شهود برمی‌آید». واژه عرفان در برخی اطلاقات خود به هر دو جنبه عملی و معرفتی اشاره دارد. بر خلاف واژه تصوف که هرچند در ابتدا به معنای مطلق میراث عرفانی کاربرد داشته اما کم‌کم با غلبه جنبه عملی به‌کاررفته است و در همین راستا به تدریج در عرفان عملی در سلسله‌ها و فرقه‌ها ظهور یافت (امینی‌نژاد، ۱۳۹۴: ۲۲-۳۲). اما به‌طور کلی از میان معارف اسلامی آن معرفتی که به طور خاص به موضوع سیروسلوک روحانی انسان و مبارزه با هوای نفسانی و وصول وی به مقام فناء فی الله و بقاء بالله می‌پردازد، عرفان است که خود به دو بخش تقسیم می‌شود، عرفان نظری که اساس آن اعتقاد و امکان ادراک حقیقت از طریق علم حضوری و اتحاد عاقل و معقول است

و عرفان عملی؛ ترک رسوم و آداب ظاهری و تمسک به زهد و ریاضت و گرایش به عالم درون می‌باشد (صفوی، ۱۳۷۱: ۲۷-۲۸).

نگاره‌های جلوس شاهانه هم در واقع آن دسته از نگاره‌ها را در بر می‌گیرد که در آن صحنه‌ای رسمی از شاه یا شاهزاده در میان درباریان در فضای داخلی یا خارجی از کاخ، درحالی‌که بر کرسی خلافت جلوس کرده است، به تصویر درآید. در این‌گونه آثار عموماً شاه در حال تاج‌گذاری یا رسیدگی به امور مملکتی، دادرسی و قضاوت یا در حال دیدار از یک شخصیت خاص، یا غیره است.

سلطان حسین بایقرا و عرفان

سلطان حسین بایقرا آخرین پادشاه دوره تیموریان از سال ۸۷۳-۹۱۱ ق. / ۱۴۶۹-۱۵۰۶ م. نزدیک به ۳۸ سال فرمانروایی کرد. قلمرو حکومتی تیموریان، در عهد وی به آخرین حد خود رسید و محدوده خراسان بزرگ را در برمی‌گرفت. حیطة حکومتی او از شرق به بلخ، از غرب به بسطام و دامغان، از شمال به خوارزم و از جنوب به قندهار و سیستان محدود می‌شد. بیشتر مورخان و تذکره‌نویسان از سلطان حسین به‌عنوان پادشاهی علم دوست یاد کرده‌اند. علت مقبولیت این سلطان، رونق فرهنگی است که در عصر او ایجاد شد. هرات پایتخت حکومتی سلطان حسین در زمان او به مرکز درخشان علم و ادب و هنر تبدیل شد (Brend, 2006: 45). حکومت تیموریان برای حفظ خود نیاز به مشروعیت داشت که از طرق مختلف در تأمین آن تلاش می‌کرد. یکی از این راه‌ها تمسک به عنصر مذهب بود. آنان برای مشروعیت دادن به حکومت، خود را حامی شریعت معرفی می‌کردند و سلطان حسین بایقرا نیز از این امر مستثنی نبود. او هم «بساط شریعت پروری مبسوط گردانید» و همگان را به رعایت احکام اسلامی ملزم می‌کرد و حتی دستوری صادر کرد که طبق آن، اعضای خاندان سلطنتی نیز از این امر، بدون هیچ ملاحظه‌ای برایشان حد شرعی مقرر شود. سلطان، هفته‌ای دو بار علمای مذهبی را به دربار دعوت می‌کرد و آنان طبق قوانین اسلام، گاهی شب تا صبح درباره امور مهم شرعی و فقهی بحث می‌کردند تا به نتیجه‌ای برسند. سلطان حسین احترام ویژه‌ای برای صوفیان قائل بود و حتی با اخلاص و روی

اتصال صاحب‌مقام با انبیاء و اولیا است (اسکندر بیک ترکمان، ۱۳۶۴: ۱۲۹) و از همه مهم‌تر فضایی است که این هنرمندان در آن مشغول به کار بودند. دربار پادشاهان تیموری جایگاه خوبی برای عرفا و هنرمندان بود، (به دلیل دادوستد فکری این افراد با یکدیگر، گاه به وساطت وزرا و امرا و گاه بدون وساطت) به این ترتیب اندیشه‌ها بدون دشواری با یکدیگر در تبادل بود و کشتی خاص در مجامع آن‌ها نسبت به معرفت ایجاد می‌کرد. از مهم‌ترین این ارتباط‌ها که روی یکی از مشهورترین وزرا دوره تیموری تأثیر گذاشته است، ارتباط امیرعلی شیرنوی و جامی عارف مطرح دوره تیموری است. خواندمیر در حبیب‌السیر روی این ارتباط تأکید می‌کند و می‌نویسد: میان جناب مولوی و امیر نظام‌الدین علی شیر قاعده مودت و ارادت وجود داشت لاجرم در اکثر تصانیف منظوم و منصور خویش مدح و ثنای آن امیر نیکو کیش را بر لوح بیان نگاشت. از طرفی امیرعلی شیر خود حامی بزرگ آثار هنری بود و کارگاه بزرگی به راه انداخته و هنرمندان بسیاری در آن جا مشغول به کار بودند که بسیاری را خود وی به منصب هنری رسانده بود به همین دلیل ارتباط میان او و جامی، سبب نفوذ اندیشه‌های عارفانه وی در تفکرات علی شیر شد چنان که در این نقل قول نیز آمده، این اندیشه‌ها در نوشتن او تأثیر داشته است و در حقیقت بر روی هنرمندانی که زیر نظری او با حمایت او کار می‌کردند تأثیر مستقیم گذاشته است. بهزاد که به حمایت امیر علی شیر به مقام والای هنری دست یافته بود از این تفکرات و ارتباطات عرفانی تأثیر گرفته است، زیرا زمانی که خواندمیر از اعتقادات بهزاد سخن می‌گوید لفظ صافی اعتقاد را به کار برده که این در واقع اشاره به همان صوفی‌مشربی وی دارد: استاد کمال‌الدین بهزاد مظهر بدایع صور است و مظهر نوادر هنر قلم مانی رقمش ناسخ آثار مصوران عالم... و جناب استادی به یمن تربیت و حسن رعایت امیر نظام‌الدین علی شیر به این مرتبه ترقی نمود و حضرت خاقان منصور را نیز آن جناب التفات و عنایت بسیار بود و حالا نیز آن نادرالعصر صافی اعتقاد منظور نظر مرحمت سلاطین است (Golombek, Subtelny, 1992: 71).

درعین حال این مورخ از هنرمندان صوفی مشرب دیگر

نیاز، به زیارت مزار عارفانی چون خواجه عبدالله انصاری در «گازرگاه» می‌رفت. خواندمیر از بنای چندین خانقاه در زمان سلطان حسین در هرات خبر داده است؛ از جمله خانقاه سلطانی، خانقاه سرپل انجیل، خانقاه در کنار بیشتر این خانقاه‌ها مدارسی نیز بنا می‌شد؛ این نکته نشان می‌دهد که خانقاه‌ها و مدارس از کانون‌های عمده تعلیم و تربیت بودند. در میان صوفیان و عرفای این دوران، اختلاف عقیده زیادی مشاهده می‌شود. مهم‌ترین و بانفوذترین فرقه صوفیانه در ولایات خراسان و ماوراءالنهر، طریقت نقشبندیه است که به تسنن منسوب بودند. در میان طریقت‌های صوفی وابسته به شیعه که در این زمان در خراسان فعالیت داشتند، می‌توان از «نوربخشیه» نام برد. قراین تاریخی نشان می‌دهد که مشایخ خاندان نوربخشیه مورد تکریم سلطان حسین قرار می‌گرفتند. همان گونه که ذکر شد، مذهب رسمی دوره تیموریان، مذهب حنفی بود. با این حال، دوستی و ارادت به اهل بیت در میان آنها رواج داشت؛ این امر به ویژه در دوره سلطان حسین بایقرا نمود بیشتری داشت. بنا بر نوشته خوافی، وی سادات سبزواری که در تشیع اثنی عشری شهره بودند، مورد تکریم خاص خود قرار می‌داد. وجه سلطان به مشایخ مسالک شیعی و سادات شیعه اثنی عشری باعث شده بود که برخی از محققان، قاطعانه سلطان حسین بایقرا را پیرو مذهب تشیع بدانند (Ibid, 85).

تأثیر تفکرات عرفانی در زندگی هنرمندان دوره تیموری

در کتب تاریخی دوران تیموری و صفوی، مورخان زیادی به این نکته اشاره کرده‌اند که همواره ارتباط نزدیکی میان عرفا و متصوفه و حلقه‌های آن‌ها با هنرمندان، اعم از شاعر، نویسنده، نگارگر و مذهب بوده است و بدین ترتیب بسیاری از این هنرمندان در زندگی، شیوه درویشی را برگزیده‌اند. از آن جمله اسکندر بیک ترکمان، تاریخ‌نویس مطرح، در جای‌جای تاریخ عالم‌آرای عباسی، زمانی که از علما و فضلا و حکیمان صحبت به میان آورده، واژه مولانا، حضرت و میر را از برای تکریم آن‌ها، مشایخ و سادات به کار برده است. در آن دوره بر این باور بودند که انتساب به خانواده سادات امری مهم است و آن هم به واسطه

تکثر در وحدت است، هنر را به وجود می‌آورد (داداشی، نسبت هنر و مابعدالطبیعه: ۱۱۶).

تأثیر گرایش‌های عرفانی دربار سلطان حسین بایقرا و باز نمود آن در نگارگری

در نگارگری عموماً سیمای سلطان و شیوه‌های ترسیم آن، به طور قابل ملاحظه‌ای تغییرناپذیر و دائمی مانده و معمولاً از چارچوب و معیار متداول فراتر نرفته است (رحیمووا و پولیاکووا، ۱۳۸۱: ۱۵۶). نگاره‌های جلوس شاهانه، با تصویری که از شاه ارائه می‌کرد، به نوعی تبلیغی برای قدرت و دیانت وی در دربار محسوب می‌شد و به عنوان یک سند برای آیندگان به جای می‌ماند، در واقع نگاره‌ای است از آنچه که یک پادشاه باید باشد نه ضرورتاً آنچه هست. نحوه جلوس پادشاه به ویژه در صحنه‌های رسمی و درباری، طبیعتاً در راستای تأثیرگذاری بیشتر بر حضار و با عظمت نشان دادن وی، با حساسیت طراحی شده است.

در بررسی نگاره‌های جلوس شاهانه عصر سلطان حسین بایقرا با دو دسته کلی مواجه هستیم. اول نگاره‌های که در آن پادشاه یک شخصیت ادبی و تاریخی است و دوم نگاره‌هایی که شاه به تصویر کشیده شده شخص سلطان حسین بایقرا است. ابتدا به اختصار به نگاره‌های دسته اول خواهیم پرداخت. نگاره کفن پوشیدن خسرو یکی از نگاره‌های کتاب نظامی می‌باشد که در این عصر جهت مصورسازی با اقبال زیادی مواجه شد. داستان این گونه آغاز می‌گردد که خسرو به منظور شکار بیرون می‌رود و شب، هنگام بازگشت به خانه زارعی وارد می‌شود و به اموال او صدمه می‌زند و موجب آزار و اذیت مردم می‌شود، خبر چینیان خبر این حادثه را به هرمز پدر خسرو می‌دهند که پسرش شب گذشته بی رسمی نموده، در نتیجه هرمز برای تنبیه او اسب و چنگ نواز و تخت و غلامش را به صاحبخانه می‌بخشد. خسرو که به اشتباه خود پی برده است برای پوزش خواهی به همراه جمعی از بزرگان و پیران به حضور پادشاه می‌آید؛ در حالی که موی تراشیده و کفن پوشیده و شمشیر برداشته است ((M.E.subtelny, ۱۹۸۴: ۱۳).

چنان که مشاهده می‌گردد؛ نوع جلوس هرمز شاه به شیوه آثار عصر شاه‌رخ و به تقلید از شخصیت تیمور است. در این نگاره‌ها عموماً شاه یک پای خود را جمع کرده

تصویر شماره ۱: «سماع درویشان»، منسوب به بهزاد (کنبی، ۱۳۷۷: ۱۷۸)
Picture No. 1: "Sama_e Daravish" attributed to Behzad (Canby, 2005: 178)

نیز نام می‌برد. قاضی احمد نیز در گلستان هنر، وصف حال تعدادی از هنرمندان درویش مسلک را بیان کرده است: مولانا عبدالله شیرازی در تذهیب و ترکیب سرلوح‌ها و شمسه‌ها ید بیضا داشت... وی مدت بیست سال تمام در کتابخانه شاهزاده بهرام مقام سلطان ابراهیم میرزا خدمت نموده... بعد از ارتحال آن حضرت ترک ملازمت کرده به مشهد مقدس رفته ساکن گردید و آخر فراش حرم محترم آن امام عالم که فارغ از ویژگی‌های زمان، مکان و فضای طبیعت بوده، گردید.

تفکر غالب در آن زمان کوششی برای تجسم پرسپکتیو نگرش انسانی نیست. تکرار مضامین و صورت‌ها تصویری برای وصول به مبدأ ذات است و هنرمند در این مضامین از الگوی ازلی بهره گرفته، به نحوی که هنر در دست یک هنرمند عارف، نوعی عبادت است؛ لذا با دریافت اینکه خداوند در تجلیات بی حد خویش مستور بوده و با ارائه هماهنگی و توازن موجود در طبیعت که نشئت گرفته از

تصویر شماره ۲: (نگاره کفن پوشیدن خسرو)، منسوب به بهزاد (کنبی، ۱۳۷۷: ۱۷۸)
Picture No. 2: "Khosrow wearing a shroud" attributed to Behzad (Canby 2005: 178)

تصویر ۳: (دو کشتی گیر)، گلستان سعدی، هرات ۸۹۱ ه.ق.، (سودآور ۱۳۸۰: ۱۰۴)
Picture 3: "Two wrestlers", Golestan Saadi, Herat 891 AH (Soodavar 2001: 104)

رنگ سبز و کمربندی به رنگ مشکی به تن دارد که لباس زیرین رانه به طور کامل اما پوشانده و بر جلوه لباس افزوده است و تاجی به سر دارد شبیه آنچه عموماً در نگاره‌ها بر

است، گفته می‌شود که تیمور به دلیل نقصی که در پای خود داشت هنگام نشستن پای خود را جمع کرده تا این جراحت نهان بماند. هرمز جامه‌ای بلند و آستین کوتاه به

سر تیمور یا شاهان نگاره‌های عصر شاهرخ متداول بوده است و احتمالاً مشابه تاج تیمور بوده است. می‌توان اذعان نمود که در نگاره‌های دوره تیموری شخصیت یک پادشاه آرمانی از لحاظ بصری وام‌گرفته از شمایل ظاهر مؤسس این سلسله یعنی تیمور بوده است.

درخت پر شکوفه‌ای که در بالای تصویر بزرگان و پیران وساطت کننده نقش شده نشان‌دهنده مقام این افراد است. درختچه یا بوته‌ای که در بالای تصویر خسرو وجود دارد بازگوکننده آغاز کار و ورود او به جرگه صوفیان و نیز جوانی اوست. درخت سرو نماد جاودانگی و حیات پس از مرگ است و از نظر جامی به معنای انسان کامل که همان حضرت محمد (ص) می‌باشد. عبارت یا مفتاح الابواب که در کتیبه ورودی بنا نقش شده نشان‌دهنده ورود این جوان به جرگه صوفیان می‌باشد. رنگ سفید کفن خسرو، رنگ پاک‌ی و خلوص و رنگ روح بی‌آلایش و آماده صعود و فرار

خانقاه‌ها و معابد با ترکیه نفس خود را برای مقابله با نفس آماده می‌کردند و پهلوانان نیز در زورخانه‌ها با تقویت قوای جسمانی آماده مبارزه با دشمن بیرونی و درونی می‌شدند (Arthur.E.1944: 56). در بعضی از تصاویر جلوس شاهانه، شاهی بدون مشخص بودن هویت آن، به تصویر درآمده تا حکایت یا داستانی به کمک او در نگاره نقل گردد. به طور مثال در نگاره "دو کشتی‌گیر" پادشاهی که بر تخت نشسته مشخص نمی‌باشد. در این نگاره پادشاه زیر سایبانی جلوس کرده و شخصی که در سمت راست و نزدیک وی ایستاده احتمالاً وزیر وی می‌باشد که دستار بر سر دارد. در میان درباریان شخصی با تاج و لباسی با آستین‌های بلند، همچون لباس صوفیان، دیده می‌شود که به احتمال زیاد شاهزاده (نایب‌السلطنه) باشد. شاه تاج بر سر گذارده، یک پایش را جمع کرده و لباسی که آستین‌های آن به رنگ سبز می‌باشد، پوشیده است. احتمال دارد

تصویر ۴: (تولد یک شاهزاده)، هرات ۸۸۴ ه.ق، منسوب به بهزاد، (سودآور، ۱۳۸۰: ۹۹).

Picture 4: "The Birth of a Prince", Herat 884 AH, attributed to Behzad, (Soodavar 2001: 99)

آمدن برزندان تن خاکی است. کشتی‌گرفتن یکی از جلوه‌های فتوت و نماد مبارزه بین صفات حمیده و اخلاق ذمیمه بوده است. عرفان و تصوف پس از ظهور اسلام بر جریان‌های فکری زورخانه‌ها و آیین پهلوانی تأثیر بسیار گذاشت. در حقیقت صوفیان در

رنگ لباس رونیز به‌مرور تیره شده باشد به همین دلیل تشخیص دقیق آن امکان‌پذیر نیست. وجود صحنه‌های کشتی‌گرفتن در نگاره‌ها یکی از دلایل رواج آیین‌های صوفیان میان مردم می‌باشد. این ورزش چنان میان مردم رواج پیدا کرده که به نگاره‌ها نیز راه یافته است. دلیل نیمه

انوشیروان به تصویر کشیده است.

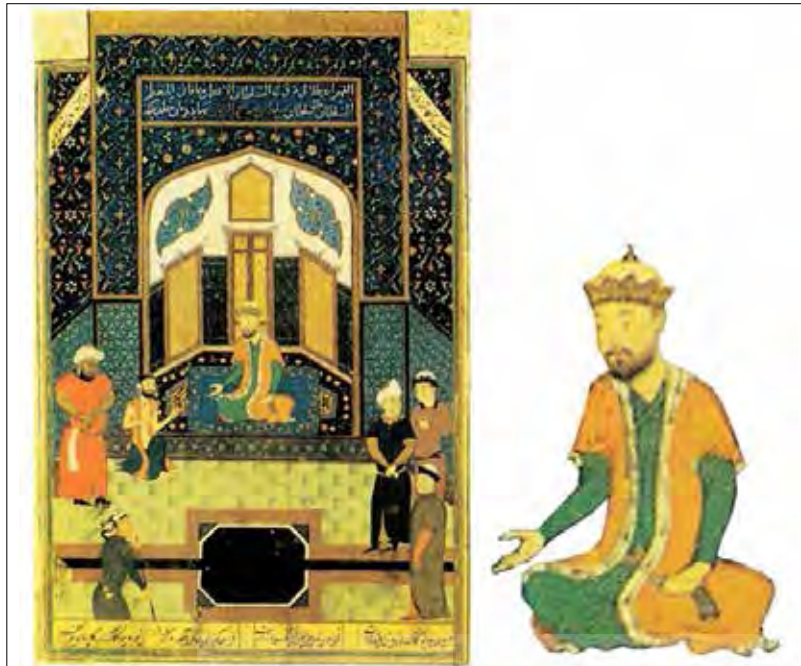
شاه در ایوان بنایی چون مسجد نشسته و طبق حکایت با پادشاهی دیگر گرم گفتگو است پادشاهی با ظاهری نامتعارف که نیمه برهنه و با تواضع و خضوع زانو زده است و می‌خواهد به حلقه درویشان درآید. چنین عناوین و مضامینی نشان از تحول در شمایل ظاهری شاه و موضوعات آثار نگارگری در این عصر دارد. به یکباره شخصیت آرمانی و غیرقابل دسترس پادشاهان، در نگاره‌ها رنگ و بوی دیانت و خشوع می‌گیرد و سلطان، بزرگی خویش را و امدار پیروی از آیین مذهبی و سر تعظیم فرود آوردن در مقابل مقدسات می‌داند.

در نگاره «اسکندر و معتکف» نیز با آنکه نام پادشاهی که به تصویر آمده اسکندر می‌باشد اما شباهت فراوانی به سیمای سلطان حسین بایقرا (در نگاره‌هایی که از او به جای مانده) دارد. در این نگاره شاه شبانگاه در کوهستان ظاهر شده تا درویشی را ملاقات نماید. او روبه روی درویش نیمه برهنه، دوزانو در مقابل غار حضور یافته در حالی که جمعی از درباریان وی را همراهی کرده‌اند. در این اثر شاه لباسی سبزرنگ پوشیده و دستار بر سر دارد و بدون حتی یک زیرانداز با تواضع روی زمین نشسته است و با پیر درون غار به صحبت مشغول است.

برخی از تصاویر جلوس شاهانه نیز به ثبت رویدادهایی از زندگی سلطان حسین بایقرا پرداخته است. یکی از صحنه‌های نادر جلوس شاهانه، مراسم تاج‌گذاری سلطان حسین بایقرا، با توصیف بصری جزئیات آن است که توسط میرخواند نیز وصف گردیده و تا حد زیادی نگاره و گزارش میرخواند در کلیات به هم نزدیک‌اند. در این نگاره که «تاج‌گذاری سلطان حسین بایقرا» نام دارد. در مرکز تصویر، تختی زرین قرار گرفته است و روی آن متکایی قرار دارد که بر آن عبارت «لا اله الا الله» زردوزی شده است. برای رساندن مفهوم «ظل الله» یا سایه خدا بر زمین (در دوره تیموری، شاهان خود را محق این عنوان می‌دانسته‌اند) شاه پایین عبارت «لا اله الا الله» روی زمین نشسته در حالی که لباسی سبزرنگ پوشیده و دستار بر سر گذارده است و قرآن در دست دارد و شخصی روبه رویش نشسته که به گفته ابوالعلائی سودآور، احتمالاً قاضی قطب‌الدین احمد باشد که در حال خواندن شرح قوانین شریعت در باب

برهنه بودن کشتی‌گیران علاوه بر شباهت با آیین مهر متأثر از عیاران و علاقه شدید آنها به حضرت سیدالشهدا بوده که در جنگ‌ها لباس نمی‌پوشیدند. زنان و کودکان در آیین و مناسک مربوط به زورخانه حضور نداشتند و تنها مردان به بلوغ رسیده می‌توانستند در این مناسک حضور یابند (حیدری، دولت‌شاه، ۶۳) که در این نگاره هم می‌توان مشاهده نمود که از حضور زنان و پسران نابالغ خبری نیست. حضور شخص شاه در کنار افرادی سالخورده، (شخص نزدیک به شاه که لباس سبز تیره به تن دارد و تداعی‌کننده شخصیت امیرعلی شیرنوازی است) به عنوان ناظر در کنار شاهزادگان و درباریان نشان از حمایت و تأیید این آیین‌ها از جانب دربار است. صحنه‌های جلوس شاهانه‌ای که زیر نظر دربار سلطان حسین بایقرا خلق شده‌اند، گاه متعلق به یک شخصیت تاریخی مانند تیمور یا سایر پادشاهان اعصار گذشته است که در این گونه آثار، نگارگر سنت‌های متداول گذشته را ادامه داده و سعی نموده جلال و شکوه سلطنت یک سلطان آرمانی را به نمایش بگذارد و گاه پادشاه یک شخصیت اسطوره‌ای است که در این گونه نگاره‌ها هنرمند در پاره‌ای اوقات به سنت‌ها پایبند بوده و گاهی همچون نگاره «تولد یک شاهزاده» تحت تأثیر شرایط و نگرش غالب بوده است. شاید اگر به نام نگاره اشاره‌ای نشود مخاطب گمان می‌برد که چند عارف گرد پیر طریقتی نشسته‌اند.

شخصیتی که در مرکز تصویر نشسته یزدگرد پادشاه ساسانی است که فرزندش بهرام را به نعمان پادشاه عربستان می‌سپارد. در این نگاره از تاج و تخت خبری نیست. یزدگرد لباسی سبزرنگ (رنگ ساهات) با آستین‌های بلند برتن دارد. همانند لباس‌هایی که در صحنه «سماع درویشان» بر تن برخی صوفیان است. در برخی نگاره‌ها نیز مانند نگاره «پذیرایی انوشیروان از شاهی که دوست داشت درویش شود» مطابق نام اثر، پادشاه باید انوشیروان باشد اما طبق کتیبه‌ای که بر بالای بنا دیده می‌شود در آن برای دوام حکومت سلطان بدیع‌الزمان دعا شده است. کتاب خطی امیرعلی شیرنوازی به دستور بدیع‌الزمان فرزند سلطان حسین بایقرا مصور شده است. به همین دلیل احتمالاً نگارگر چهره بدیع‌الزمان را که حامی مالی اثر بوده است را به جای

تصویر ۵: «پذیرایی از شاه‌ی که دوست داشت درویش شود»، کتاب خطی امیرعلی شیرنوازی، هرات ۸۹۰ ه.ق، اثر قاسم بن علی (سودآور، ۱۳۸۰: ۱۷۶)
 Picture 5: "Reception of the king who wanted to be a dervish", Amir Alishirnavae's manuscript, Herat 890 AH, by Qasem son of Ali (Soodavar, 2001: 176)

تصویر ۶: «اسکندر و معتکف»، خمسه نظامی، هرات (آزند، ۱۳۸۷: ۴۰۶)
 Picture 6: "Alexander and Motakaf", Khamseh Nezami, Herat (Azhand, 2008: 406)

در نگاره موجود است (تاج پادشاه در سمت راست نگاره در دست صاحب منصبی است) گویی نگارگر قصد داشته بی میلی شاه را به زرق و برق سلطنت بیان نماید.

سلطنت است. فرزند سلطان حسین باقرا نیز با تاج و لباسی روشن در کنار وی نشسته است. با آنکه این نگاره، توصیف مجلس تاج‌گذاری است و با آنکه تاج و تخت نیز

تصویر ۷: «تاج‌گذاری سلطان حسین باقرا»، هرات ۸۷۳ ه.ق، منسوب به منصور (سودآور ۱۳۸۰: ۸۷)
Picture 7: "Coronation of Sultan Hussein Bayqara", Herat 873 AH, attributed to Mansour (Soodavar 2001: 87)

در نگاره «جشنی در دربار سلطان حسین میرزا» سلطان حسین با لباسی سبز و دستار (همانند نگاره‌های پیشین) در مجلس اجرای موسیقی به تصویر درآمده است. با حرکتی هوشمندانه توسط نگارگر، با یک قالیچه میان مجلس موسیقی، محل پذیرایی با شراب و سلطان حسین فاصله ایجاد نموده است. برخی از شنوندگان در این نگاره، از آوای موسیقی واله و شیدا شده‌اند، یکی از هوش‌رفته و دیگری جامه چاک می‌دهد که به مجلس سماع درویشان اشاره دارد، یکی از آیین‌هایی صوفیان که شاه شخصاً در آن حضور پیدا کرده

تصویر ۸: «جشن دربار سلطان حسین بهزاد»، سرلوحه کتاب بوستان، هرات ۸۹۳ ه.ق (کنبی، ۱۳۷۷: ۱۷۶)
Picture 8: "Celebration of the court of Sultan Hossein Behzad", the title of the book Bustan, Herat 893 AH (Canby, 2005: 176)

چگونگی تأثیر گرایش‌های عرفانی در نگاره‌های تیموری:

شاید برای تشریح تمامی راه‌های تأثیرگذار بر روی ورود عرفان و چگونگی تأثیر آن بر روی دربار و هنرمندان، نیاز به پژوهشی گسترده و مجزا باشد اما در این بخش سعی می‌گردد عوامل مهم به اختصار بیان شود.

۱. ادبیات

از آنجاکه نگارگری در کنار ادبیات به بلوغ رسیده است نمی‌توان نقش ادبیات را در رشد و تعالی آن نادیده گرفت. با ظهور شاعران بزرگی همچون سعدی، حافظ و مولانا در قرن‌های ۷ و ۸ هجری قمری تحولی شگرف در عرصه ادبیات روی داد و به یک باره معنا و فن ادبی هم‌زمان تعالی گرفت و این بستر، بسیاری از هنردوستان را به ذوق آورده و به سمت شعر و شاعری سوق داده بود.

به دلیل علاقه‌مندی فرمانروایان تیموری، مطالعات و مباحث دینی در این دوره رواج بسیار یافت و مساجد و مدارس و مکاتب و خانقاه‌های بسیاری در سراسر کشور ساخته شد که توسط علمای دینی اداره می‌شد. همین امر باعث رونق مباحث و علوم دینی گردید. خلاصه آنکه علم مستقل از مذهب وجود نداشت (میرجعفری،

۱۳۸۵: ۱۶۶). بدیهی است که در چنین شرایطی کمیت آثار و متون دینی افزایش می‌یابد و تأثیر خود را بر روی سایر جریان‌های فکری و هنری خواهد گذارد. شاید به جرئت بتوان ادعا کرد در کمتر دوره‌ای این تعداد از شاعران و گویندگان فارسی‌زبان می‌زیسته‌اند. در این زمان سرودن شعر فقط به شاعران نامی محدود نمی‌شد، بلکه گروه‌های مختلفی اعم از شاهان و شاهزادگان و وزیران و هنرمندان دستی در شعر داشتند. برخی از هنرمندان چند هنری بودند و به نحوی با ادب پارسی سروکار داشتند. اصطلاحات عرفانی به شدت در اشعار و آثار صاحبان ذوق و ادب این دوره وارد شد. در قرن نهم و دهم هجری کمتر شاعر و یا هنرمندی را می‌بینیم که از ذوق عرفانی بی‌بهره مانده باشد و جلوه‌هایی از آن در آثارش دیده نشود. جامی با توجه به ارتباط صمیمانه‌ای که به عنوان نماینده فرقه نقشبندی با دربار هرات به‌ویژه امیرعلی شیرنوایی داشت، همچنین بنا به مقام علمی و ادبی خود، تأثیر فراوانی بر طرز تفکر درباریان و هنرمندانی که به آنان

تصویر ۹: «سلطان حسین بایقرا»، رقعہ نگاری، اثر بهزاد (کنبی، ۱۳۷۷: ۱۹۰)
Picture 9: "Sultan Hossein Bayqara", Raqqa painting, by Behzad (Canby 2005: 190)

است و ناظر مراسم می‌باشد تا تأییدی باشد از جانب دربار و شاه بر این‌گونه مراسم‌ها. حتی در رقعہ به‌جای مانده از پرتره سلطان حسین بایقرا که بهزاد آن را کشیده است باز هم می‌بینیم که وی از گذاشتن تاج یا نشستن بر روی تخت حذر کرده است. بهزاد یکی از نگارگران واقع‌گرای نقاشی ایران به حساب می‌آید که اولین بار موضوعات جدیدی را به نگارگری وارد کرد از جمله زندگی روزمره مردم. وی به جزئیات لباس شاه پرداخته است و با آنکه نقاش رنگی بکار نبرده است احتمال می‌دهیم لباس رویی شاه سبزرنگ و عمامه‌اش سفید باشد. اشاره به جزئیات بی‌شمار این نگاره‌ها در این مجال نمی‌گنجد و سعی بر آن بوده تا از لحاظ موضوعی و دگرگونی صحنه‌های جلوس بالاخص شخص شاه در این تصاویر به اختصار صحبت شود.

نشست (آژند، ۱۳۸۷: ۲۳۲-۲۲۵).

۲. دربار هندوستان سلطان حسین بایقرا

پیش از به سلطنت رسیدن سلطان حسین بایقرا و در آشفتگی‌های سیاسی آن زمان، برخی از گروه‌های مذهبی از جمله طریقت‌های صوفی‌گری قدرت سیاسی قابل‌ملاحظه‌ای به دست آوردند. در نیمه دوم سده نهم هجری به‌نوعی تشیع و تصوف در هم آمیخت و تمایز میان برخی از مذاهب سنی و تشیع تا حدود زیادی از میان برخاست (همان، ۲۱۹). پایگاه مردمی این طریقت‌ها باعث گردید تا تیموریان برای کسب قدرت بیشتر، از آنها پشتیبانی کرده و زمینه فعالیت و سلطه سیاسی آنها را فراهم آوردند. اینکه در برخی از نگاره‌های این دوره به اهمیت عابدان و صوفیان تاکید می‌شود و حاکمان در دل غارها و کوه‌ها به دیدار آنها می‌روند نشانگر قدرت سیاسی این افراد است. در زمان حکومت سلطان حسین بایقرا هنرمندان از آزادی فکری زیادی بهره می‌بردند و به فرقه‌های تصوف می‌پیوستند و بسیار اتفاق می‌افتد که هنر خود را در خدمت عقاید صوفیانه بکار می‌گرفتند (Subtelny, Maria, 2007: 21).

در دوره تیموری مذهب رسمی حکومت، تسنن حنفی بود؛ اما با وجود اعتقاد رسمی به مذهب تسنن، گاه با تشیع و نمایندگان آن همراهی می‌کردند. در زمان سلطان حسین بایقرا بر خلاف عصر خلافت تیمور که بر طریقت‌ها نفوذ و سلطه داشت، متکی بر حمایت شیوخ و طریقت‌های آنها بود. تشیع یکی از عوامل مهم اعتراضات اجتماعی و سیاسی بود، به همین دلیل از زمان شاهرخ به بعد همواره آنان را پاس می‌داشتند و به نهادهای مذهبی مرتبط به آن رسیدگی می‌کردند. سلطان حسین بایقرا به دین‌داری تظاهر می‌کرد و برای جلب حمایت علمای مذهبی، دستوراتی چون منع ریش تراشی و شراب‌خواری صادر می‌کرد در حالی که خود شراب می‌نوشید (شهیدی، ۱۳۹۵: ۶۵-۶۸).

ورود جزئیات زندگی روزمره در نگاره‌های این دوره باعث گردید تا رویکرد و گرایش‌های سیاسی و زندگی مذهبی مردم نیز که پیش از آن وجود نداشت در آثار مشاهده شود. تاروپود مذهب به‌خصوص تشیع و تصوف با ایجاد نوعی افکار عمومی مذهبی، دربار را با جامعه پیوند داده بود.

خدمت می‌کردند گذاشت (دلریش و شاطری، ۱۳۹۳:

۷۱). جلوگیری از افراط‌گری‌های رایج در ادوار گذشته، ترویج آزادی و فکر، نشر اسلام در زمانی که فتوحات مسلمانان توفیقی نداشت؛ مثل فرقه نقشبندیه در ترویج اسلام در هند و مالزی، ترویج روح برادری و برابری در میان مسلمانان از جمله خدمات تصوف به جامعه اسلامی بوده است (زرین‌کوب، ۱۳۷۷: ۱۶۲). از فرقه‌های صوفیه که ارتباط با حکام را جایز می‌دانستند، فرقه نقشبندیه است که این کار را به صلاح رعیت و پادشاه می‌دانستند. نفوذ صوفیه را در زندگی روزانه از خانه تا بازار می‌توان در شیوع استفاده از تسبیح، ورزش‌های باستانی و زورخانه‌ها و آداب لوطی‌گری به‌وضوح مشاهده کرد.

بدیهی است که اکثر آثار ادبی این دوره یا به مسائل عرفانی پرداخته یا از اصطلاحات عرفانی رایج استفاده نموده است. در واقع رواج و کاربرد اصطلاحات عرفانی در این دوره حتی اگر در معنای حقیقی بکار نرفته باشد تأثیر خود را بر روی نگاره‌هایی که این اشعار را مصور نموده گذارده است و بر زبان تصویری نگاره‌ها الفاظ جدیدی افزوده است. از طرفی دین‌داری ظاهری پادشاهان تیموری و حمایت آنان از عالمان دین و فقها، بر تألیف و تدوین آثار مذهبی تأثیرگذار بود. زیرا نویسندگان را به خلق آثار این‌چنینی تشویق می‌نمود (بارتولد، ۱۳۳۶: ۷۲).

در سطوح مختلف نگارگری این دوره می‌توان درجه‌ای از تأثیر تصوف را مشاهده نمود. بیش از هر چیز در این دوره متون صوفیانه کتاب‌آرایی گردید. نگاره‌هایی که در آن شخصیت عارفان و صوفیان به تصویر کشیده شده مانند، «خواجه عبدالله انصاری و چهار مرید او»، «شیخ عراقی» نشان‌دهنده ارزش و اعتبار صوفیان و عارفان در دربار سلطان حسین بایقرا و بازتاب علاقه وی به عارفان و سالکان طریقت صوفیانه است. در این دوره مفاهیمی چون عشق لاهوتی و فنا در راه خدا از مفاهیم مهم عارفانه بود که جای موضوعات حماسی شاهنامه را گرفت و شاهنامه دیگر موضوع اصلی نقاشی نبود بلکه خمسه نظامی، شعر تعلیمی و اخلاقی سعدی و نوایی و تمثیلات عرفانی عطار و جامی کتابت و نگارگری می‌شد. این نوع ادبیات ماهیت مرگ، فرق بین شاه و گدا را از بین می‌برد. از این رو در نقاشی برای نخستین بار درویش با شاه برابر

از این رو هنرمندان مضامین روزمره را از دیدگاه عارفانه و با چشم هنرمندانه می‌نگریست و مفاهیم و معانی مطلوب خود را در ترکیب‌بندی‌ها و نشانه‌ها و نمادهای آن جای می‌دادند (آژند، ۱۳۸۷: ۲۲۴).

۳. حامیان هنر

حمایت شخصیت‌های برجسته تیموری از فعالیت‌های هنری و فرهنگی رابطه‌ای مستقیم با اهداف سیاسی حکومت داشت. هر حاکمی افرادی را برای حمایت از امور هنری و ادبی می‌گماشت، آنان نیز هزینه‌های سنگینی را در این راه خرج می‌کردند و این کار نمادی از قدرت، اقتدار و مشروعیت آنان نزد رقبای و رعایا محسوب می‌شد. دربار سلطان حسین بایقرا به سبب اعتبار اقتصادی توانست به اعتبار فرهنگی دست یابد. در دربار وی صدها فرهیخته گردآمده بودند و به قول دولتشاه سمرقندی «هر جا گوش کنی زمزمه شاعریست و هر جا نظر کنی لطیفی و ظریفی و ناظریست» (سمرقندی، ۱۳۳۸: ۹).

با آنکه سلطان حسین بایقرا به هنر و ادب ارج می‌نهاد و هرات را به کانون فکری و فرهنگی تبدیل ساخته بود اما بی‌شک اگر جاذبه شخصیتی و تلاش‌های امیرعلی شیر نبود او هرگز موفق به این کار با ابعاد خارق‌العاده نمی‌شد. امیرعلی شیرنوایی (۸۸۴-۹۰۶ ه.ق، هرات) یکی از برجسته‌ترین حامیان هنر در زمان سلطنت سلطان حسین بایقرا محسوب می‌شود. وی ایام زندگی خود را به تجرد زیست و از پذیرفتن مقام و منصب پرهیز کرد و بیشتر عمر را با اهل فضل و دانش و هنر گذراند. نوایی از جمله کسانی بود که از ابتدای حکومت سلطان حسین بایقرا تا هنگام مرگ با احترام در کنار وی بود. امیرعلی شیرنوایی در گرم و احسان و هنرپروری شهره بود و بیشتر عواید املاک خود را در راه خیرات و تشویق ارباب هنر و ایجاد آثار عام‌المنفعه صرف می‌کرد. او در شعر فارسی و ترکی آثار متعددی دارد. او را بنیان‌گذار واقعی ادبیات ترکی جغتایی دانسته‌اند.

امیر شیخ احمد سهیلی معروف به شیخ سهیلی از امیران و شاعران دوره سلطان حسین بایقرا و پس از علی شیرنوایی دومین چهره برجسته دربار به شمار می‌رفت که به حمایت از هنرمندان می‌پرداخت. وی در مجالس هنری این دوره بارها مشارکت داشت و خود نیز از برگزارکنندگان این‌گونه مجالس بود.

سلطان حسین بایقرا شخصاً از حامیان هنر و ادب بود. هرات در روزگار او یکی از کانون‌های تجمع هنرمندان، ادیبان، مشاهیر، عرفا و شعرا گردید. به تعبیر دولتشاه سمرقندی «این خسرو نامدار همواره بر اعتلای اعلام دین و رواج شریعت متین مایل اوست و کار علما [ی] اسلام به دور دولت او به رونق و مهذب و معاش غربا و فقرا مرتب» (سمرقندی، ۱۳۳۸: ۴۰۲). همچنین خواندمیر می‌نویسد: «پوشیده نماند که در زمان خاقان منصور از طبقه فضلا و اهل هنر و طایفه شعرا و مردم دانشور در دارالسلطنه هرات و سایر ولایات جمع کثیر متوطن بودند و در سایه تربیت و رعایت آن حضرت به فراغت می‌غنودند» (خواندمیر، ۱۳۵۳: ۴-۳۶۳). با این حمایت‌ها بود که شکوفایی کم‌نظیری در قلمرو هنر و ادب به ثمر نشست. در این دوره برگزاری مجالس هنری در خانه‌های اعیان و اشراف دربار سلطان حسین بایقرا و میرعلی شیرنوایی بود. این مجالس بیشتر حول محور هنر و ادب می‌چرخید و در آنها آثار هنرمندان و شاعران مورد نقد قرار می‌گرفت. این مجالس گاه غیررسمی و در منزل و دربار برگزار می‌شد و گاهی به صورت رسمی و با عنوان «مجلس عالی» تشکیل می‌گردید (آژند، ۱۳۸۷: ۱۸۴).

آنچه در طرز نگرش هنرهای تصویری بی‌تأثیر نبوده، همگامی تشیع و تصوف است. تشیع در دوره تیموریان از فرصت‌هایی که در جامعه دوره مغولی به دست آورد به خوبی بهره گرفت. حتی برخی اقدامات شیعه پسند از طرف سلاطین تیموری زمینه را برای ترویج تشیع ایجاد می‌نمود. به طور مثال سلطان حسین بایقرا که در شعر حسینی تخلص می‌کرد، برای مدتی از مذهب سنت و جماعت دست کشید و بر منبرها نام دوازده امام خواند (همان: ۱۸۵). در این دوره بازار طریقت‌های صوفیانه گرم بود عرفان وحدت وجودی ابن عربی در بین شماری از اندیشمندان صوفی مسلک نفوذ کرده بود. حروفیه، بکتاشیه، نعمت‌اللهیه، نوربخشیه و بالاتر از همه نقش‌بندیه هر کدام هواداران خاص خود را داشتند و اعتقاد شدید سلاطین و شاهزادگان تیموری به مشایخ صوفیه،

داد باعث گردید تا برخی دیدگاه‌ها، مضامین و اصطلاحات عرفانی، از طریق مصور نمودن این آثار، به نگارگری راه یابد. به دلیل حمایت اشخاص ادیب و عارف مسلک از هنرهای همچون کتاب‌آرایی، زمینه این تأثیرگذاری بیشتر گردید. اغتشاشات داخلی و یا نگرانی از بروز رخداد‌های این‌چنینی، باعث گردید سلطان حسین بایقرا برخی از گروه‌های مذهبی از جمله تصوف را ارج و قرب دهد و آنها صاحب قدرت سیاسی قابل ملاحظه‌ای گردیدند. این توجه و احترام‌گاه چنان بود که این شُبه‌را به وجود می‌آورد که وی به مذهب تشیع گرایش دارد یا تغییر مذهب داده است. این نوع نگاه سبب نگرشی جدید شد و سیاست‌های درباری را در زمان وی تغییر داد. سلطان حسین به دین‌داری تظاهر کرده و جهت جلب نظر علمای مذهبی دستوراتی مطابق میل ایشان صادر می‌کرد. این رویکرد جدید بر روی هنرمندان درباری و نوع موضع‌گیری‌شان تأثیر گذارد و سبب بهره‌بردن از موضوعات جدید در نگارگری؛ مثل زندگی روزمره مردم و اشاره به گرایش‌های مذهبی آنان و برخی مضامین جدید دینی گردید. برگزاری حلقه‌های متعدد ادبی در دربار و یا خانه اشراف‌زادگان و حامیان هنر، با حضور علما، سخنوران، درباریان و هنرمندان نیز باعث ورود برخی اصطلاحات جدید عرفانی در حوزه نگارگری شد. در این جلسات که گاه به نقد آثار هنرمندان نیز می‌پرداختند نوع نگاه و عقاید علما می‌توانست به طور مستقیم بر هنرمند تأثیرگذار باشد و در خلق یک اثر هنری و یا انتخاب موضوعی خاص جهت مصورسازی دخیل گردد.

علاوه بر ورود موضوعات جدید به نگاره‌ها، این‌گونه گرایش‌های دربار، بر روی شیوه پوشش و جلوس شاه نیز تأثیرگذار بود. نگاره‌های جلوس شاهانه که زیر نظر دربار شاه سلطان حسین مصور می‌شد می‌توان به دو دسته کلی تقسیم کرد؛ نگاره‌هایی که در آن شاه یک شخصیت ادبی-تاریخی است و بیشتر برای به تصویر کشیدنش از سنت‌های پیشین نگارگری و الگوبرداری از شخصیت آرمانی تیمور در نگاره‌ها پیروی کرده است. بدین ترتیب که وی عموماً لباسی دوتکه به تن دارد که رنگ یکی از آنها سبز است و تاج بر سر گذارده، بر تخت جلوس کرده درحالی‌که یکی از پاهایش را جمع کرده است. دسته

از دیگر حامیان هنری می‌توان به خواجه قوام‌الدین نظام‌الملک وزیر هنرپرور و ادب‌دوست سلطان حسین بایقرا، خواجه مجدالدین محمد خوافی، خواجه شهاب‌الدین عبدالله مروارید، امیرشجاع‌الدین بزدق و عبدالرحمن جامی اشاره نمود. جامی بیشتر در عالم شعر و شاعری شهرت داشت و متعلق به خانواده‌ای ثروتمند بود و رهبری طریقت نقشبندیه را در هرات به عهده داشت. طبیعی است که برگزاری مجالس هنری با حضور چنین شخصیت‌هایی، بر روی آثار هنری بی‌تأثیر نبوده است. اکثر این شخصیت‌ها دستی در شعر داشته یا پیرو یکی از شاخه‌های تصوف بوده‌اند و عقیده و نظر آنان نزد هنرمندان ارج نهاده می‌شد و سلايقشان در آثار لحاظ می‌گردید.

نتیجه‌گیری

رشد و افول نگارگری در ادوار مختلف به میزان بسیار زیادی وابسته به شرایط دربار و حامیان این هنر بوده است و بستر فرهنگی، سیاسی و اقتصادی جامعه نقش به‌سزایی در آثار خلق شده بر جای گذاشته است. به طور خلاصه جهان‌بینی هر اثر بازتابی از تفکرات غالب مذهبی و فرهنگی بر دربار و حامیان هنر بوده است که البته به واسطه آنکه نگارگری تا قرن‌ها در خدمت کتاب‌آرایی بوده، نقش ادبیات را در این مهم نمی‌توان نادیده گرفت. حتی این اختلاف را می‌توان در مکتبی واحد چون هرات و در زمامداری‌های افراد مختلف نیز مشاهده نمود. در نگاره‌های پیش از حکومت حسین بایقرا، تجمل، شکوه، زرق و برق نمادی از یک قدرت برتر و دارای صلاحیت بود. اما این معیارها در عصر سلطان حسین بایقرا جای خود را با تواضع و درویش‌مسلکی عوض نمود. این معیارها دوامی نداشتند و در مکتب تبریز صفوی مجدد به همان شیوه پیش، حتی مجلل‌تر تغییر نمود.

در زمان حاکمیت سلطان حسین بایقرا عوامل متعددی باعث گردید تا برخی موضوعات و مضامین عرفانی برای اولین بار یا پررنگ‌تر از گذشته در نگارگری ظاهر گردند. از علل تأثیر عرفان بر نگاره‌های این دوره می‌توان به موارد متعددی از جمله ادبیات اشاره نمود. تحولی که در معنا و فن ادبی در قرن‌های ۷ و ۸ هجری رخ

دوم نگاره‌هایی است که شاه، شخص سلطان حسین بایقرا است. در این تصاویر شاه لباس رویی اش سبزرنگ می‌باشد و عمامه به سر گذاشته و بر زمین جلوس کرده است این نوع شمایل و پوشش با رقعہ به جامانده از وی که بهزاد کشیده است نیز همخوانی دارد. خلاصه آنکه از تأثیرات عرفان بر صحنه‌های جلوس شاهانه در دوره دوم شکوفایی نگارگری در عصر تیموری؛ یعنی در زمان حاکمیت سلطان حسین بایقرا می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

- بالارفتن کمیت آثار نگارگری با موضوعات مربوط به عرفان
- عدم استفاده از تاج، تخت و عناصر تجمل
- حضور درویشان و موضوعات مربوط به آنان در نگاره‌ها
- نشستن شاه و گداری به روی هم
- رفتن شاه برای دیدار از درویشان به عنوان یکی از امور شاهانه
- استفاده از بناها یا معماری مذهبی به جای کاخ در نگاره‌ها
- پوشیدن لباس سبز توسط شاه و غیره.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مآخذ:

- آژند، یعقوب (۱۳۸۷). مکتب نگارگری هرات. تهران: فرهنگستان هنر.
- امینی نژاد، علی (۱۳۹۴). آشنایی با مجموعه عرفان اسلامی، تهران: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- کنبی، شیلا (۱۳۷۷). دوازده رخ. ترجمه و تدوین یعقوب آژند، تهران: مولی.
- فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۳۶۱). مأخذ احادیث معنوی، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- حیدری، علی و ناصر دولت‌شاه (۱۳۹۱). "جلوه‌های تصوف، فتوت و مذهب تشیع در ورزش باستانی و زورخانه‌ای ایران"، دوفصلنامه پژوهش در مدیریت ورزشی و رفتار حرکتی، شماره ۴.
- اسکندر بیک منشی (۱۳۹۵). تاریخ عالم‌آرای عباسی، تهران: نشر نگاه
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۶۲). حبیب‌السیر. به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: خیام.
- داداشی، ایرج (۱۳۷۹). نسبت هنر اسلامی و مابعدالطبیعه، پرتال جامعه علوم انسانی، شماره ۴۶.
- دلریش، بشری و مصطفی لعل شاطر (۱۳۹۳). "موسیقی عصر تیموری باتکیه‌برنگاره‌ها و روایات تاریخی"، پژوهش‌های علوم تاریخی، شماره ۲.
- دولت‌شاه سمرقندی (۱۳۳۸). تذکره الشعرا، تهران، کلاله خاور.
- رحیمووا و پولیاکووا (۱۳۸۱). نقاشی و ادبیات ایرانی، ترجمه زهره فیضی، تهران: روزنه.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۷). ارزش میراث صوفیه، تهران: امیرکبیر.
- ساداتی زرینی، سپیده (تابستان ۱۳۸۷). "بررسی چگونگی تأثیرگذاری عرفان اسلامی در شکل‌گیری هنر نگارگری مکتب تیموری و تبریز صفوی". فصلنامه تحلیلی پژوهشی نگره، شماره ۷.
- سودآور، ابوالعلا (۱۳۸۰). هنر دربارهای ایران. ترجمه ناهید شمیرانی. تهران: کارنگ.
- شهیدی، حمیده (۱۳۹۵). "سیاست مذهبی سلطان حسین بایقرا"، مطالعات تاریخ اسلام، شماره ۲۹.
- صفوی، سلمان (۱۳۷۱). عرفان عملی مسلمین. تهران: ناشر صاحب اثر.
- متین، پیمان. (۱۳۸۶). پوشاک ایرانیان. تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- میرجعفری، حسین (۱۳۸۵). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان. تهران: سمت.

- Amini Nejad, Ali (2015). *Introduction to the collection of Islamic mysticism*, Tehran: Imam Brend, Barbara(2005). *A Kingly Posture: Iconography of Sultan Husayn Bayqara*, The Iconography of Islamic Art: Studies in Honour of Robert Hillenbrand, University Press of Kansas Khomeini Educational and Research Institute Publications
- Golombek.Llisa and Subtelny Maria(1992). *Timurid Art and Culture; Iran and Central Asia in the fifteenth Century*, Leiden, Brill
- M.E.subtelny(1984) "*Scenes of from the literary life of Timurid Herat*": studia Islamica in Honore Georgii-chaelis Wickens, papers in medieval studies(Torento, university of Torento).
- Subtelny, Maria(2007). *Timurid in transitions: Turko-persian politics and acculturation In Medieval ran*, Leiden, Brill